

Гончарук В. А.

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри української літератури,
українознавства та методик їх навчання

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

м. Умань, Україна

ДЕМОНОЛОГІЧНІ УЯВЛЕННЯ В СИСТЕМІ НАРОДНОГО КАЛЕНДАРЯ

Найдавнішим щаблем у процесі формування системи народних уявлень слов'янських народів є демонологія. У статті ми зупинимося на окремих демонологічних персонажах, які були тісно пов'язані зі святами календарного року. За народними уявленнями, особливими з точки зору активізації нечистої сили вважаються, перш за все, періоди літнього та зимового сонцестояння, коли «розкриваються небеса» (або надра землі) і духи потойбічного світу приходять у світ людей. Справжнє панування демонічних сил відбувається в період Різдвяних Свят (з 6 до 19 січня) і на літнє свято Івана Купала. Народні розповіді про активізацію демонологічних персонажів у ці періоди календаря фіксуються, починаючи з найдавніших фольклорно-етнографічних свідчень [4] і закінчуючи польовими записами [5].

Повір'я про активізацію всієї нечистої сили в «святочні» тижні носять загальнослов'янський характер, тому ми спробуємо розкрити українські демонологічні уявлення в порівнянні з російськими. Більшість святочних демонологічних персонажів російської традиції не мають ознак чітко індивідуалізованих персонажів. Це більш за все певна сукупність духів незрозумілого вигляду, про яких відомо лише те, що вони з'являються і шкодять людям у період Свят. Більш ясно описуються шулікуни, яких характеризують істотами з ознаками «гостроголовості» (це може бути конусовидна голова або гостроконечний головний убір). Вони з'являються в билинах «цілими артілями»,

«групами», «ватагами» напередодні Різдва, виходячи з води, а напередодні Водохреща знову йдуть у воду. До типових належать свідчення про їх малий зріст, про стереотипи поведінки (*вони бігають селом, заглядають у вікна, катаються на санчатах, заводять мандрівників на бездоріжжя, можуть затягнути людей під лід тощо*). Об'єктом шкідливих переслідувань із боку цих персонажів є насамперед діти. В міфологічній свідомості росіян функції шулікунів як «духів-устрашителів» поєднувалися з їх функціями «духів-дарувальників» (за аналогією з багатьма іншими персонажами). До часу закінчення Святків були також приурочені ритуали вигнання святкових духів [5, с. 123–128].

В українській демонології у період Різдвяних святків дуже активними є домовики («їх можна побачити у переддень Різдва»), чорти та відьми. Останніх персонажів описав М. Гоголь у повісті «Ніч перед Різдвом». Із польових записів довідуємося, що в цей період активною є вся нечиста сила, яка втілюється в такому збірному персонажеві, як чорт.

Другий «спалах» активності нечистої сили в рамках річного календарного циклу припадає на період літнього сонцестояння (Купала) і пов'язується він перш за все з образом відьми. Їхня назва походить від давньоруського «вѣдь» – відати, знати (ст.-слов. «вѣдьма» – «та, яка володіє відомством, знанням» від ст.-слов. «вѣдати» – «знати, відати»; також чарівниця [1]), що вказує на давнє походження цього образу в українському фольклорі і свідчить про існування особливої касти серед язичницьких волхвів жіночої статі, які виконували певні ритуальні дії. Археологічні дані свідчать, що, ймовірно, це могло бути заклинання дощу. Залежність поведінки відьом і чарівниць від календарного часу проявляється в мотивах посилення демонічних властивостей реальних жінок, які займалися на селі «відьомством»: у ніч на Івана Купала вони отримували здібність перетворюватися на різних тварин і предмети, літати на шабаш, відбирати врожай із чужих полів, молоко в корів, насилати негоду тощо.

В ніч на Купала відьми злітали на шабаш, найчастіше на Лису гору до Києва, для польоту використовували кочергу, мітлу або ступу. Перед такою подорожжю натирались маззю, яку виготовляли з магічними замовляннями з

різного зілля, глини, викопаної під порогом, жаб'ячих лапок, зміїних голів тощо. На ігрищах на Лисій горі відьми й інша нечиста сила влаштовують дикі оргії, пародіюючи церковні свята, молодіжні забави, б'ються дерев'яними мечами та ін.

Відповідно до цього всі головні ритуали і звичаї Івана Купала були спрямовані на захист дому, худоби, посівів від відьом.

Двома симетричними точками календаря, пов'язаними з зимовим і літнім сонцестоянням, не обмежуються періоди демонічної активності в рамках річного циклу. Повір'я про сезонний прихід і відхід демонологічних персонажів ускладнюються свідченнями про весняне «відмикання» землі на Благовіщення (7 квітня) або на Юрія (6 травня, коли після зимової сплячки повертаються з вирію або випускаються на волю з «того світу» птахи, змії, комахи і вся демонічна «нечисть») і про осіннє «замикання» землі в день Воздвиження, коли нечиста сила впадає у зимову сплячку, переселяється на «той світ» [3].

Сезонність перебування на землі характерна і такому демонічному персонажу, як русалка: взимку вона нібито знаходиться в міфічному просторі (під водою, на краю землі, на небі, на «тому світі», в підземеллі), а навесні з'являється на землі разом із розквітлимими рослинами, на полі, біля води, на деревах тощо. Більшість заборон, яких дотримуються люди в Русальський тиждень, мотивується саме тим, що в пору цвітіння рослин на землі перебувають злі демонологічні персонажі, яких слід остерігатися [2].

Русалки найчастіше живуть у воді, рідше в лісових хащах, на полях, з'являються вночі при повному місяці або з появою зорі. Ці істоти мають жіночу подобу, чудову вроду, пишні розпущені коси, бліду шкіру. На Русалчин Великдень (перший після Трійці четвер) вони бігають житами, берегами річок і озер, регочуть, полюбляють гойдатися на гілках дерев, граються біля води та на узлісках, «бо їхні душі відпущені на волю» [6, с. 608]. Це єдина пора, коли їм дозволено набувати людської подоби й споживати звичайну їжу.

На думку вчених, русалки та мавки – колишні язичницькі божества, які сприяли родючості нив, а тому вони вимагали уважного і шанобливого ставлення до себе. Відгомін цього знаходимо в обрядах русального тижня та в ніч на Івана Купала. Русальні пісні засвідчують ще одну думку про те, що русалки

уособлюють душі померлих, які можуть бути і добрими («бо вони опікали ниви, ліси та воду»; їм нерідко співчували, жаліли їх), і злими, залежно від того, як з ними поводишся (їм потрібно догоджати, «бо вони здатні вчинити зло: наслати град, зливу, бурю, розтолочити жито чи залоскотати своїх однолітків на смерть» [6, с. 609].

Дівчата, аби їх не зачіпали русалки, влаштовували ритуальне дійство «завивання вінків» (в одних місцевостях їх плели в четвер напередодні Трійці, а в інших – після неї). Юнки гуртом йшли до лісу і завивали на живих березах гілки у формі вінків. Ці дії супроводжували різноманітними ритуальними сценками та іграми, піснями. Звиті на живих деревах вінки мали зберігатися аж до понеділка, коли влаштовували проводи русалок – «щоб мавки бавилися й нас не зачіпали»... [6, с. 609].

Після Русального великодня відбувалися проводи русалок із села, якими умовно завершувалися святкування, пов'язані з приходом тепла, оживанням і розквітом природи. Русалії як поклоніння богині води Дані – «матері русалок», були приготуванням до пізніших свят літнього циклу – купальських. Подібне до проводів русалок свято *гоніння Шуляка (або чорної птиці)*, яке, очевидно, означало ритуальне проганяння смерті разом із душами покійників (на палках носили забитих птахів або їх опудала). Потім відбувалося ритуальне поховання чорного птаха, яке супроводжувалося радісними піснями: *Чорний ворон – птах у землі, у землі, / А ми, люди – при житті, при житті!*

Ознаки сезонних переходів інших міфологічних персонажів (водяників, щезників, чортів, духів хвороб тощо) фіксуються в українських повір'ях не скрізь і часто носять суперечливий характер. Наприклад, за одними свідченнями, лісовик постійно перебуває в лісі, за іншими – він живе в лісі тільки влітку, а взимку всі лісові духи провалюються під землю. Відомі також уявлення про періоди зимової сплячки водяника, про весняну появу на землі духів хвороб, про сезонні переходи з води на землю або в рослини чортів тощо.

Отже, розглянуті нами відомості про календарні переходи демонологічних персонажів із «того світу» на землю і назад містять залишки архаїчних уявлень і вірувань про створення народного календаря, в яких природні спостереження над

змінами пір року співвідносилися з міфологічними уявленнями про періоди «відкритості» меж між земним та потойбічним світами і про особливий, сакральний час, коли демонічні сили отримували можливість проникати в простір, який належить людині. Відтак всі основні форми контактів людини з міфологічними персонажами або способи їх запобігання були приурочені до певних періодів календаря або до особливих поминальних дат.

Також робимо висновок, що різні форми встановлення контактів людини з демонологічними персонажами та засоби запобігання цим контактам базуються на таких ідеологічних установах, коли людина визнає за цими персонажами право проникати в земний світ (і в житловий простір людей) у чітко визначений час, а також право контролювати правильність дій людини в цей період. Після закінчення цього часу людина вважає обов'язковою справою вигнання з людського простору духів, що затрималися на землі після встановленого терміну. Залежність поведінки нечистої сили від конкретних календарних періодів проявляється в мотивах приходу демонологічного персонажу (поява його на землі або посилення його негативних властивостей) і зникнення (або втрати шкідливої та чаклунської сили).

ЛІТЕРАТУРА

1. Вєдьма. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%B4%D1%8C%D0%BC%D0%B0>
2. Виноградова Л. Н. Мифологический аспект полесской «русальной» традиции. *Славянский и балканский фольклор: Духовная культура Полесья на общеславянском фоне*. М., 1986. С. 88–13.
3. Левкиевская Е. Е. Славянские представления о способах коммуникации между тем и этим светом. *Концепт движения в языке и культуре* / Отв. ред. Т. А. Агапкина. М., 1996. С. 185–212.
4. Moszycki K. Zwyczaje swiktojaskie na Zachodnim Polesiu. W., 1929.
5. Померанцева Э. В. Мифологические персонажи в русском фольклоре. М.: Наука, 1975. 200 с.
6. Скуратівський В. Проводи русалок. *Русалії*. К.: Довіра, 1996. С. 608–610.